

Maciej Cesarz*

Europeizacja islamu a kultura polityczna młodych muzułmanów w państwach UE

Europeanisation of Islam and the Political Culture of Young

STUDIA I ANALIZY

Słowa kluczowe: Euroislam, kultura polityczna muzułmanów europejskich, Europeizacja islamu, sekurytyzacja islamu, młodzi muzułmanie w Europie

Key words: Euroislam, political culture of European Muslims, Europeanisation of Islam, securitisation of Islam, young Muslims in Europe

Abstrakt: W artykule analizowany jest wpływ europeizacji islamu na kulturę polityczną młodych muzułmanów w państwach UE, koncentrując się na ich aktywności obywatelskiej i integracji społeczno-politycznej. Główna hipoteza zakłada, że proces europeizacji islamu sprzyja adaptacji wartości demokratycznych, choć jego dynamika jest zróżnicowana w zależności od polityk integracyjnych i poziomu akceptacji społecznej. W celu weryfikacji tej hipotezy postawiono następujące pytania badawcze: (1) W jaki sposób proces europeizacji islamu wpływa na tożsamość polityczną młodych muzułmanów w UE? (2) Jakie są główne bariery i katalizatory europeizacji islamu w kontekście politycznym? (3) Jakie modele integracji społeczno-politycznej młodych muzułmanów można zaobserwować w różnych państwach członkowskich UE? Badanie opiera się na analizie literatury oraz danych empirycznych, obejmujących zarówno badania ilościowe, jak i jakościowe, jak i studia przypadków w wybranych krajach UE, co pozwoliło uchwycić różnice w modelach integracyjnych. Wyniki wskazują, że europeizacja islamu w pewnym zakresie prowadzi do kształtowania hybrydowej tożsamości młodych muzułmanów, łączącej dziedzictwo islamskie z wartościami demokratycznymi.

* ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-9995-719X>; dr hab., Instytut Studiów Europejskich, Wydział Nauk Społecznych Uniwersytetu Wrocławskiego. E-mail: maciej.cesarz@uwr.edu.pl.

Abstract: *This article analyses the impact of the Europeanisation of Islam on the political culture of young Muslims in EU countries, focusing on their civic activism and socio-political integration. The main hypothesis is that the process of Europeanisation of Islam promotes the adaptation of democratic values, although its dynamics vary depending on integration policies and the level of social acceptance. In order to verify this hypothesis, the following research questions were posed: (1) How does the process of Europeanisation of Islam affect the political identity of young Muslims in the EU? (2) What are the main barriers and catalysts for the Europeanisation of Islam in the political context? (3) What models of socio-political integration of young Muslims can be observed in different EU Member States? The study is based on an analysis of the literature and empirical data, including both quantitative and qualitative research as well as case studies in selected EU countries, which has captured differences in integration models. The results indicate that the Europeanisation of Islam to some extent leads to the formation of a hybrid identity for young Muslims, combining Islamic heritage with democratic values.*

Wprowadzenie

Współczesna Europa stoi przed wyzwaniem integracji zróżnicowanych kulturowo i religijnie społeczności, wśród których istotną grupę stanowią młodzi muzułmanie. Proces europeizacji islamu, rozumiany jako adaptacja praktyk i wartości islamskich do kontekstu europejskiego, odgrywa kluczową rolę w kształtowaniu kultury politycznej tej grupy. Z kolei kultura polityczna, definiowana jako zespół postaw, przekonań i orientacji politycznych jednostek wobec systemu politycznego, wpływa na ich poziom zaangażowania obywatelskiego oraz identyfikację z wartościami demokratycznymi¹. Dynamiczny wzrost liczby muzułmanów w Europie, będący przede wszystkim konsekwencją procesów migracyjnych oraz demograficznych, skłania do refleksji nad ich integracją społeczno-polityczną. Należy przy tym uwzględnić, że o ile stanowią oni drugą co do wielkości grupę religijną w UE, mniejszości tej daleko od monolitu: pozostaje ona niejednorodna etnicznie, kulturowo i językowo; wykazuje też silne zróżnicowanie ze względu na postawy, styl życia, poglądy polityczne i stopień sekularyzacji². Te różnice pozostają istotne nawet w skali lokalnej, gdzie mają wpływ nawet na funkcjonowanie pojedynczych meczetów

¹ G. A. Almond, S. Verba, *The Civic Culture. Political Attitudes and Democracy in Five Nations*, Princeton 1963, s. 14.

² Dokładna liczba nie jest znana i nie ma w tej kwestii zgodności: np. zgodnie z szacunkami Pew Research Center z 2016 r. w UE mieszkało około 26 milionów muzułmanów. W 2020 roku liczba ta osiągnęła około 5% ogółu ludności, przy znacznych różnicach w obrębie poszczególnych krajów europejskich. Liczba muzułmanów w UE znacznie wzrosła w ostatnich latach ze względu na napływ uchodźców i migrantów uciekających przed konfliktami w Afganistanie, Iraku i Syrii. Pew Research Center, *Europe's*

i stowarzyszeń³. W tym kontekście istotne staje się zrozumienie, w jaki sposób proces europeizacji islamu wpływa na tożsamość polityczną młodych muzułmanów oraz ich uczestnictwo w życiu obywatelskim państw członkowskich Unii Europejskiej.

Celem niniejszego artykułu jest analiza wpływu europeizacji islamu na kulturę polityczną młodych muzułmanów w państwach Unii Europejskiej, ze szczególnym uwzględnieniem ich aktywności obywatelskiej i integracji społeczno-politycznej. Główna hipoteza zakłada, że proces europeizacji islamu sprzyja adaptacji wartości demokratycznych wśród młodych muzułmanów, choć jego dynamika jest zróżnicowana w zależności od charakteru polityk integracyjnych i poziomu akceptacji społecznej. Dla potrzeb weryfikacji hipotezy postawiono następujące pytania badawcze: 1) W jaki sposób proces europeizacji islamu wpływa na tożsamość polityczną młodych muzułmanów w UE? 2) Jakie są główne bariery i katalizatory europeizacji islamu w kontekście politycznym? 3) Jakie modele integracji społeczno-politycznej młodych muzułmanów można zaobserwować w poszczególnych państwach członkowskich UE?

Analiza opiera się na porównaniu czterech modeli integracyjnych w Europie i wykorzystuje ramy teoretyczne pluralizmu, euroislam oraz sekurytyzacji. Badania oparto na analizie literatury przedmiotu oraz danych empirycznych, obejmujących zarówno badania ilościowe, jak i jakościowe. Przeprowadzone studia przypadków w wybranych krajach Europy pozwolą z kolei uchwycić różnice w modelach integracyjnych oraz zidentyfikować czynniki wpływające na proces europeizacji islamu. Wyniki przeprowadzonych badań mogą przyczynić się do lepszego zrozumienia procesów integracyjnych oraz formułowania skutecznych polityk wspierających aktywność obywatelską i integrację młodych muzułmanów w Europie.

Ramy teoretyczne i metodologiczne

Analiza europeizacji islamu i jej wpływu na kulturę polityczną młodych muzułmanów w państwach UE wymaga osadzenia w solidnych ramach teoretycznych, które umożliwią ukazanie złożoności tego procesu w perspektywie społeczno-politycznej. Przyjęta optyka badawcza zakłada uwzględnienie kilku kluczowych koncepcji teoretycznych, które w sposób komplementarny pozwalają na uchwycenie zarówno dynamiki kształtowania się tożsamości młodych

Growing Muslim Population, Washington, DC 2017; FRA, *Being Muslim in the EU. Experiences of Muslims*, Vienna 2024, s. 7.

³ F. Dassetto, B. Maréchal, S. Ferrari, *Islam in the European Union: What's at stake in the future?*, Brussels 2007, s. 3–4.

muzułmanów, jak i wyzwań stojących przed procesem integracyjnym w różnych państwach członkowskich. Podstawową płaszczyzną analizy jest teoria wielokulturowości i pluralizmu kulturowego Modooda, uwypuklająca różnicę między modelem multikulturalnym, charakterystycznym np. dla Wielkiej Brytanii, a modelem asymilacyjnym, dominującym we Francji. Modood argumentuje, iż uznanie kulturowej różnorodności jako immanentnej części demokracji liberalnej sprzyja procesowi integracji, umożliwiając młodym mużulmanom aktywne uczestnictwo w życiu obywatelskim bez konieczności rezygnacji z religijnej tożsamości. Pluralizm kulturowy kreuje przestrzeń, w której tożsamość mużulmańska może współistnieć z obywatelstwem europejskim, co wyraźnie kontrastuje z bardziej restrykcyjnymi podejściami asymilacyjnymi⁴.

Powyższą analizę uzupełniono teorią ról społecznych i tożsamości hybrydowej Oliviera Roya, skoncentrowaną wokół problematyki kształtowania się hybrydowej tożsamości wśród młodych mużulmanów, zmuszonych do negocjowania własnej podmiotowości w kontekście zderzenia wartości islamskich z normami europejskimi. Ta dynamiczna synteza tradycji i modernizmu tłumaczy, jak mużulmanie redefiniują swoje miejsce w strukturach demokratycznych, łącząc elementy dziedzictwa islamskiego z wartościami europejskimi, co stanowi fundament kształtowania się „nowego euroislam”. Proces ten napotyka jednakże na poważne bariery strukturalne, które można przeanalizować odwołując się do teorii sekurytyzacji islamu zaproponowanej przez Cesari. Postrzeganie islamu jako zagrożenia dla ładu publicznego oraz integralności świeckiego państwa stawia przed młodymi wyznawcami Allaha dodatkowe wyzwania w procesie włączania się w życie polityczne, co pogłębia ich marginalizację i utrwała negatywne stereotypy. Zjawisko sekurytyzacji nie tylko utrudnia integrację, lecz także tworzy sytuacje konfliktogenne, w których tożsamość religijna zostaje utożsamiona z potencjalnym zagrożeniem.

Ostatnią fundamentalną koncepcją, do której odwołano się w publikacji jest model euroislam, który – choć w różnych wersjach, proponują Bassam Tibi oraz Tariq Ramadan. Tibi zakłada możliwość pogodzenia islamu z wartościami liberalnej demokracji, takimi jak pluralizm, równość, sekularyzm i prawa człowieka; proponuje on model islamu zreformowanego, świeckiego i zakorzenionego w kontekście europejskim, który porzuca ambicje polityczne i akceptuje nadrzędność świeckiego prawa⁵. Tariq Ramadan opowiada się natomiast za wewnętrzną reinterpretacją tradycji islamskiej w duchu europejskim, przy jednoczesnym zachowaniu religijnej integralności islamu. Co istotne, promuje on ideę tzw. „wewnętrznego i aktywnego obywatelstwa” oraz integracji

⁴ T. Modood, *Multiculturalism*, Cambridge 2007.

⁵ B. Tibi, *Euro-Islam: An Alternative to Islamization and Ethnicity of Fear*, [w:] Z. Baran (red.), *The Other Muslims: Moderate and Secular*, New York 2010, s. 157–174.

bez asymilacji, z naciskiem na zaangażowanie obywatelskie i lokalne muzułmanów⁶.

Wymienione koncepcje, mimo wspólnego celu, tj. adaptacji islamu do warunków europejskich – różnią się znacząco: o ile Tibi akcentuje konieczność reformy teologicznej i pełnej sekularyzacji, Ramadan podkreśla potrzebę zachowania spójności teologicznej przy otwarciu na pluralizm społeczny. Zarówno Tibi jak i Ramadan spotykają się również z krytyką: pierwszy bywa oskarżany o uleganie narracjom islamofobicznym, drugi zaś o niejednoznaczność co do granic integracji muzułmanów europejskich. W debacie naukowej obie koncepcje stanowią jednak istotne punkty odniesienia dla analiz procesów europeizacji islamu i redefinicji obywatelstwa muzułmanów w Europie, stąd ich włączenie do analizy umożliwia pełniejsze zrozumienie procesu transformacji tożsamości młodych muzułmanów w Europie.

W niniejszej publikacji przyjęto komplementarne podejście jakościowo-analityczne, integrujące rekonstrukcję ram teoretycznych z interpretacyjną analizą danych empirycznych. W wymiarze teoretycznym – jak zaznaczono wcześniej – odwołano się do pięciu ugruntowanych w literaturze koncepcji: pluralizmu kulturowego i multikulturalizmu (M. Modood), tożsamości hybrydowej (O. Roy), sekurytyzacji islamu (J. Cesari), idei euroislam (B. Tibi, T. Ramadan) oraz deliberatywnego potencjału tradycji islamskiej (M. H. Kamali, M. A. Muqtedar Khan). Konceptualizacje te stanowią spójne ramy analityczne dla interpretacji procesów formowania się tożsamości politycznej, partycypacji obywatelskiej oraz mechanizmów integracyjnych młodych muzułmanów w kontekście europejskim.

Część empiryczna została opracowana z wykorzystaniem metody analizy komparatystycznej, obejmującej cztery państwa europejskie: Francję, Niemcy, Szwecję oraz Wielką Brytanię. Dobór oparto na zasadzie maksymalnej zmienności modeli integracyjnych, co umożliwia wyodrębnienie kontrastowych wzorców instytucjonalnych i politycznych wobec islamu oraz ich wpływu na kulturę polityczną młodzieży muzułmańskiej. Włączenie Wielkiej Brytanii (pomimo Brexitu) jest zabiegiem celowym – podyktowanym zarówno historycznym znaczeniem brytyjskiego modelu multikulturalizmu w debacie europejskiej, jak i trwałą relewancją społeczno-polityczną w zakresie integracji mniejszości muzułmańskich.

Zgromadzony materiał badawczy obejmuje dane statystyczne i raporty instytucji europejskich (FRA, Eurostat, Pew Research Center), literaturę socjologiczną i politologiczną, a także dokumenty analityczne i raporty eksperckie opraco-

⁶ T. Ramadan, *To Be a European Muslim*, Leicester 1999; T. Ramadan, *Western Muslims and the Future of Islam*, Oxford 2004.

wywane przez instytucje publiczne, think tanki oraz organizacje pozarządowe. Dodatkowo przeprowadzono analizę dyskursu publicznego dotyczącego reprezentacji muzułmanów w sferze politycznej oraz interpretacji ich ról obywatelskich.

Metodologicznie przyjęto podejście dedukcyjne – wcześniej zrekonstruowane koncepcje teoretyczne stanowią tu ramy odniesienia dla analizy danych empirycznych. W duchu triangulacji wykorzystano zarówno dane ilościowe (statystyki dotyczące uczestnictwa obywatelskiego, poziomu wykluczenia, struktury zatrudnienia), jak i jakościowe (analiza narracji, deklaracji tożsamościowych, publicznych wypowiedzi aktorów politycznych i religijnych). Celem analizy nie była przy tym weryfikacja jednej dominującej teorii, lecz konstrukcja wielowymiarowej perspektywy, umożliwiającej uchwycenie złożoności procesów europeizacji islamu oraz ich przełożenia na przemiany kultury politycznej młodych muzułmanów w Europie.

Transformacja islamu w kontekście europejskim

Badania nad europeizacją islamu wskazują na złożoność tego procesu, który obejmuje zarówno adaptację muzułmanów do wartości i norm europejskich, jak i transformację samego islamu w odpowiedzi na nowe warunki społeczne i polityczne. W publikacji przyjęto założenie, że tak postrzegana europeizacja koresponduje z wprowadzonym przez Bassama Tibi pojęciem „euro-islam”, pojmowaną jako świecka wersja islamu, która akceptuje wartości nowoczesnego społeczeństwa demokratycznego, takie jak konstytucjonalizm, prawa człowieka i pluralizm, przy jednoczesnym odrzuceniu dżihadu i szariatu jako podstaw ustrojowych⁷.

Europeizacja islamu jest zatem procesem przystosowywania praktyk religijnych, norm społecznych oraz tożsamości muzułmańskiej do kontekstu europejskiego, w którym dominują wartości demokratyczne, prawa człowieka i sekularyzm. Koncepcja ta zakłada, że islam w Europie nie jest statyczny, lecz dynamicznie ewoluuje w odpowiedzi na społeczne, polityczne i kulturowe uwarunkowania państw przyjmujących⁸. W tak nakreślonej perspektywie europeizacja islamu oznacza przejście przez muzułmanów w Europie zasad pluralizmu, demokracji i świeckości bez konieczności porzucania własnej religijnej tożsamości⁹. Olivier Roy wskazuje natomiast, że europeizacja islamu jest procesem wielowymiarowym, bowiem polega nie tylko na dostosowa-

⁷ A. Martusewicz-Pawlus, *Euroislam contra islamizm. Drogi i bezdroża bezpieczeństwa obywateli Unii Europejskiej*, Warszawa 2020, s. 149 i nast.

⁸ B. Tibi, *Euro-Islam. Die Lösung...*, s. 158.

⁹ Tamże, s. 161.

niu muzułmanów do europejskich norm, ale także na pewnej transformacji samego islamu pod wpływem kontekstu zachodniego¹⁰.

Islam w Europie podlega dynamicznej transformacji, wynikającej z konieczności funkcjonowania w systemie prawnym i politycznym, który różni się od tradycyjnych norm szariackich. Jego europeizacja jest zatem wynikiem interakcji między instytucjami europejskimi a społecznościami muzułmańskimi, które starają się znaleźć równowagę między przestrzeganiem zasad religijnych a akceptacją norm europejskich¹¹. Współczesne badania wykazują, że powyższy proces przebiega w kilku kluczowych obszarach:

1. Normatywnym: przystosowanie prawa islamskiego do systemów prawnych UE – np. debaty na temat zgodności szariatu z europejskim prawem rodzinnym i prawami człowieka¹².
2. Społecznym: oznacza zmianę struktury społecznej wspólnoty muzułmańskiej (ummy), czemu towarzyszy rosnąca rola organizacji islamskich jako partnerów dialogu społecznego i politycznego w państwach UE.
3. Religijnym, co przejawia się w transformacji praktyk religijnych, czego przejawem jest m.in. pojawienie się „zachodnich imamów” wykształconych w Europie, którzy reinterpreterują islam w sposób zgodny z wartościami demokratycznymi¹³.

Z drugiej strony, część badaczy wskazuje, że europeizacja islamu nie jest procesem jednokierunkowym, gdyż islam również wpływa na debatę publiczną i normy społeczne w Europie, zwłaszcza w zakresie wartości rodzinnych, edukacji oraz wielokulturowości¹⁴. W konsekwencji nie jest on już postrzegany jedynie jako wyróżnik muzułmańskiej diaspory lecz jako nieodłączny element rzeczywistości politycznej i społecznej Europy. Należy nadmienić, że w państwach UE islam przez długi czas klasyfikowany był wyłącznie jako religia imigrantów, co sprawiało, że kwestie związane z muzułmanami traktowano jako element polityki migracyjnej, a nie wewnętrznego krajobrazu społeczno-politycznego¹⁵.

¹⁰ Z perspektywy socjologii religii proces ten można porównać do historycznych przypadków adaptacji chrześcijaństwa do różnych kontekstów kulturowych, co sugeruje, że islam w Europie może podlegać podobnej ewolucji. P. Mandaville, *Transnational Muslim Politics. Reimagining the Umma*, London 2001, s. 203; O. Roy, *Globalized Islam. The Search for a New Ummah*, New York 2004, s. 179.

¹¹ J. Cesari, *Islam and Citizenship*, [w:] T. Modood, J. Cesari (red.), *Muslims in the West After 9/11. Religion, Politics and Law*, London 2004.

¹² J. Laurence, J. Vaisse, *Integrating Islam. Political and Religious Challenges in Contemporary France*, Washington D.C. 2006, s. 123.

¹³ N. Göle, *Islam and Public Controversy in Europe*, London 2017, s. 215.

¹⁴ J. Bowen, *Why the French Don't Like Headscarves. Islam, the State, and Public Space*, Princeton 2007, s. 82.

¹⁵ G. Kepel, *Jihad. The Trail of Political Islam*, London 2002, s. 197.

Począwszy od lat 90. XX wieku następuje stopniowa zmiana ww. optyki, ponieważ drugie i trzecie pokolenie muzułmanów urodzonych w Europie staje się pełnoprawnymi obywatelami, których życie polityczne i społeczne jest nierozdzielnie związane z krajami Unii Europejskiej¹⁶. Badania Europejskiej Agencji Praw Podstawowych (FRA) dowodzą, że młodzi muzułmanie w Europie coraz częściej angażują się w życie polityczne swoich państw, co ilustruje stopniową zmianę ich roli i tranzytę z pasywnych politycznie imigrantów do aktywnych obywateli państw europejskich¹⁷. Nadal jednak istnieją napięcia związane z coraz silniejszą obecnością islamu w przestrzeni publicznej, szczególnie w krajach o silnej tradycji laickiej, w szczególności we Francji¹⁸. Natomiast w Wielkiej Brytanii i Niemczech islam coraz częściej postrzegany jest jako naturalny element lokalnego krajobrazu społeczno-politycznego, co znajduje odzwierciedlenie w uznawaniu organizacji muzułmańskich za oficjalnych partnerów w dialogu politycznym¹⁹.

Europeizacja islamu nie ogranicza się jedynie do zmian w praktykach religijnych; wpływa ona także na kształtowanie się nowej kultury politycznej wśród muzułmanów mieszkających w Europie; ich postawy i przekonania polityczne również ewoluują w kierunku większego zaangażowania obywatelskiego. Badania dowodzą, że wartości polityczne społeczeństw europejskich stopniowo przenikają do świadomości młodych muzułmanów, którzy zaczynają identyfikować się nie tylko ze swoją religią, ale i z wartościami demokratycznymi²⁰. Młode pokolenie muzułmanów w Europie celowo eksponuje swoją tożsamość religijną jako element negocjacji obywatelskich – obecność w przestrzeni publicznej staje się tu formą performansu politycznego, w którym młodzi aktorzy zabiegają o redefinicję ról społecznych oraz miejsca islamu w demokratycznym dyskursie publicznym²¹.

Tożsamość polityczna młodych muzułmanów

Tożsamość polityczna młodych muzułmanów w Unii Europejskiej jest kształtowana przez liczne czynniki, takie jak historia i doświadczenia migracji, polityki imigracyjne (a w szczególności integracyjne) państw przyjmujących,

¹⁶ O. Roy, *Globalized Islam...*, s. 180.

¹⁷ FRA, *Discrimination Against Muslims in the EU*, Vienna 2017, s. 14.

¹⁸ J. Bowen, *Why the French Don't Like Headscarves...*, s. 85.

¹⁹ J. Laurence, J. Vaisse, *Integrating Islam...*, s. 125.

²⁰ R. Inglehart, *Modernization and Postmodernization: Cultural, Economic, and Political Change in 43 Societies*, Princeton University Press 1997, s. 54.

²¹ G. Jonker, V. Amiraux (red.), *Politics of Visibility: Young Muslims in European Public Spaces*, Bielefeld 2006, s. 13–14.

edukacja oraz wpływ nowych technologii. Współczesne pokolenie muzułmanów urodzonych w Europie często znajduje się na styku dwóch światów – wartości islamskich i norm demokratycznych, w rezultacie czego rozwijają oni złożoną, hybrydową tożsamość, łączącą elementy religijnego dziedzictwa z obywatelskimi ideałami społeczeństwa demokratycznego, przy czym tożsamość ta bywa dynamiczna i sytuacyjna, a niekiedy również konfliktowa, bliska obywatelskości kontestującej²². Podobnie Tibi podkreśla szczególny potencjał nowej formy islamu, zgodnej z ideami europejskimi, takimi jak demokracja, prawa człowieka czy pluralizm, aczkolwiek proces jej krystalizacji napotyka na liczne bariery, w tym uprzedzenia społeczne, dyskryminację oraz napięcia związane z różnicami kulturowymi. W codziennym życiu młodych muzułmanów mieszkających w Europie dochodzi do stałego przenikania się dwóch porządków kulturowych: tradycyjnego, zakorzenionego w religijnym i rodzinnym dziedzictwie, oraz nowoczesnego, związanego z europejskim kontekstem społecznym, w którym funkcjonują na co dzień. Ta hybrydowa tożsamość może prowadzić zarówno do konfliktów wewnętrznych, jak i stanowić źródło unikalnych perspektyw dialogu międzykulturowego. Privot wskazuje, że wielu młodych muzułmanów w Europie postrzega swoją religię jako źródło siły i inspiracji do aktywnego uczestnictwa w życiu obywatelskim, jednocześnie dążąc do harmonijnego połączenia wartości islamskich z europejskimi²³.

Ów proces połączenia elementów kultury islamskiej i europejskiej wynika z wielowymiarowej socjalizacji, w której rodzina, szkoła i otoczenie społeczne wpływają na rozwój poglądów politycznych i obywatelskich²⁴. Wbrew popularnym przekazom medialnym, drugie i trzecie pokolenie muzułmanów w Europie w większym stopniu identyfikuje się z wartościami demokratycznymi niż ich rodzice, co świadczy o postępującej integracji²⁵. Równocześnie jednak wielu młodych muzułmanów coraz silniej podkreśla swoją odrębność kulturową, traktując islam jako fundament swojej tożsamości²⁶. Laurence i Vaisse podkreślają, że podczas gdy pierwsze pokolenie miało na ogół status imigrantów ekonomicznych, skoncentrowanych na przetrwaniu i dostosowaniu się do nowego otoczenia, drugie, urodzone w Europie pokolenie ma już większe aspiracje i dąży do aktywnej partycypacji obywatelskiej, podejmując także walkę

²² N. Venel, *Transformacje obywatelskości i religijności wśród młodych francuskich muzułmanów*, [w:] K. Górak-Sosnowska, P. Kubicki, K. Pędziwiatr (red.), *Islam i obywatelskość w Europie*, Wydawnictwa Akademickie i Profesjonalne, Warszawa 2006, s. 189.

²³ M. Privot, *Młodzi europejscy muzułmanie o obywatelskości*, [w:] K. Górak-Sosnowska, P. Kubicki, K. Pędziwiatr (red.), *Islam i obywatelskość w Europie*, Warszawa 2006, s. 33.

²⁴ O. Roy, *Globalized Islam...*, s. 179.

²⁵ Pew Research Center, *Being Muslim in the EU*, Washington, DC 2017, s. 21.

²⁶ J. Cesari, *Islam and Citizenship...*, s. 112.

o swoje prawa²⁷. Również statystyki Eurostatu dowodzą, że młodzi muzułmanie urodzeni w Europie częściej angażują się w organizacje i inicjatywy społeczne i polityczne niż ich rodzice, co – jak się zdaje – wynika głównie z lepszego dostępu do edukacji ale także większej świadomości praw obywatelskich²⁸.

Sytuacja wyżej wymienionej populacji wydaje się jednak znacznie bardziej złożona: w niektórych bowiem przypadkach drugie pokolenie imigrantów może odczuwać większe wykluczenie społeczne niż pierwsze, co najpewniej wynika z negatywnych doświadczeń związanych z islamofobią i ograniczeniami na rynku pracy²⁹. Zakładano też, że na przestrzeni dwóch lub trzech pokoleń muzułmanie w większości zaakceptują demokrację, pluralizm kulturowy i religijny, indywidualizm czy dążenie do samorealizacji kobiet, ale tak się nie stało. Istnieje też wyraźna tendencja do samo-segregacji kulturowej i terytorialnej wśród muzułmanów, zarówno tych, którzy dopiero przybyli do Europy, jak i już tam urodzonych. Znaczna część ww. populacji nadal uznaje zwyczaje europejskie i liberalne wartości za sprzeczne z moralnością islamu; konsekwentnie odrzucają także równość płci, wolność wyznania, wolność słowa i prawa mniejszości seksualnych, z czym nie potrafią uporać się rządy państw zachodniej Europy ani unijne instytucje.

Niebagatelny wpływ na kształtowanie się ww. hybrydowej tożsamości wywarł sposób postrzegania przez islamską młodzież swojego miejsca w społeczeństwie europejskim. Charakterystyczne, że w krajach takich jak Wielka Brytania czy Niemcy (tj. tam, gdzie polityka wielokulturowości pozwala na instytucjonalne uznanie islamu), proces europeizacji tożsamości przebiega bardziej płynnie. Tymczasem we Francji, gdzie dominuje model asymilacyjny, wielu młodych muzułmanów czuje się zmuszonych do wyboru między swoją tożsamością religijną a przynależnością narodową³⁰.

Teoretycznie połączenie wartości islamskich z demokratycznymi nie musi być procesem niemożliwym lub skomplikowanym – jak się okazuje, wielu młodych muzułmanów europejskich postrzega wartości islamskie i demokratyczne jako komplementarne, a nie sprzeczne z islamem. Co więcej, młodzież ta posiada silnie rozwinięte poczucie sprawiedliwości społecznej i wspólnotowości, co w pewnym sensie koresponduje z europejskimi ideałami równości i praw człowieka³¹. Swoisty fenomen stanowią także podejmowane przez młodych muzułmanów próby reinterpretowania europejskich wartości demokratycznych w sposób zgodny z przekazem proroka Mahometa. Młodzi akty-

²⁷ J. Laurence, J. Vaisse, *Integrating Islam...*, s. 140.

²⁸ Eurostat, *Migrant Integration Statistics*, Luxembourg 2019, s. 18.

²⁹ FRA, *Discrimination Against Muslims in the EU...*, s. 29.

³⁰ J. Bowen, *Why the French Don't Like Headscarves...*, s. 95.

³¹ European Social Survey (ESS), *Religious Beliefs and Democratic Values*, 2018, s. 34.

wiści interpretują islam nie tylko jako tożsamość kulturową, lecz także jako źródło obowiązku etycznego i motywacji do zaangażowania obywatelskiego. Działania na rzecz wspólnoty i aktywność polityczna postrzegane są tu jako forma realizacji religijnych zobowiązań, co skutkuje powstaniem nowego modelu obywatelstwa opartego na islamskiej etyce społecznej³². Trudno ocenić, w jakim stopniu są one powszechne, niemniej w sensie ideologicznym i społecznym byłyby one zbieżne z pojawiającymi się raz po raz muzułmańskimi propozycjami „zinterpretowania islamu tak, by odnalazł się w realiach XXI wieku z zachowaniem rdzenia religijnego objawionego w Koranie”³³.

Interesującym przykładem ww. europeizacji islamu jest podejmowanie prób reinterpretacji islamskiego dziedzictwa w taki sposób, by wykazać jego zgodność z fundamentami europejskiej kultury politycznej. Przykładem tego typu działań jest budowanie analogii między koncepcją szury – tradycyjnej formy konsultacji i wspólnotowego podejmowania decyzji – a zasadami demokracji deliberatywnej. W narracjach młodych wyznawców Proroka idee równości, sprawiedliwości oraz solidarności nie tylko znajdują zakorzenienie w tradycji islamskiej, ale stają się także nośnikami argumentacji na rzecz pełnoprawnego uczestnictwa w społeczeństwach demokratycznych Europy³⁴. Warto odnieść się do tej kwestii szerzej: szura jest elementem islamskiego systemu politycznego, opartym na kolektywnym procesie decyzyjnym w ramach społeczności islamskiej (*umma*). Na pewnym poziomie ogólności szura rzeczywiście posiada punkty styczne z europejską kulturą polityczną, zwłaszcza w obszarach partycypacji obywatelskiej, demokracji deliberatywnej oraz pluralizmu politycznego. Tak przynajmniej dowodzą wybrani islamscy badacze, tacy jak np. Khan czy An-Na'im wskazując, że ta znana klasycznej doktrynie islamskiej idea w kontekście europejskiej kultury politycznej, opartej na zasadach demokracji przedstawicielskiej i partycypacji obywatelskiej może służyć jako most łączący wartości islamskie z europejskimi normami politycznymi³⁵.

W tym ujęciu integracja szury z europejskimi mechanizmami demokratycznymi może stanowić jeden z filarów euroislam, gdzie tradycyjne warto-

³² N. Fadil, *Managing Affect: The Ethical Self, Asymmetrical Interdependencies and the Politics of the Veil*, [w:] J. Cesari, S. McLoughlin (red.), *European Muslims and the Secular State*, Aldershot 2006, s. 70–71; *Managing Affect: The Ethical Self, Asymmetrical Interdependencies and the Politics of the Veil*, [w:] J. Cesari, S. McLoughlin (red.), *European Muslims and the Secular State*, Aldershot 2006, s. 70–71.

³³ K. Kościelniak, *Dlaczego warto zajmować się islamem?*, [w:] K. Kościelniak (red.), *Islam. Religia i kultura*, Kraków 2011, s. 40.

³⁴ P. Mandaville, *Transnational Muslim Politics...*, s. 214.

³⁵ M. A. Muqtedar Khan, *Shura and Democracy: A Comparative Analysis*, «American Journal of Islamic Social Sciences» 1999, vol. 16, nr 2, s. 1–15; A. A. An-Na'im, *Islam and the Secular State. Negotiating the Future of Shari'a*, Cambridge 2008, s. 85–112.

ści harmonizują z zasadami świeckiego państwa prawa. Kaczmarczyk utrzymuje, że „system aksjologiczno-normatywny islamu, choć oparty na religii, w wielu punktach styka się z wartościami kultury europejskiej – np. poprzez etos wspólnotowy i sprawiedliwość społeczną”, jednak wytyka, że już sama obecność norm religijnych w sferze publiczno-prawnej rodzi kontrowersje³⁶. Inni również poddają w wątpliwość możliwość zastosowania euroislam w praktyce, argumentując, że jego założenia są oparte na realiach lat 90. i nie przystają do obecnej, często radykalizującej się rzeczywistości społeczno-politycznej³⁷. Również Mohammed Hashim Kamali akcentuje istotne przeszkody w adaptacji instytucji szury w systemach demokratycznych i potencjalnej kryształizacji euroislam³⁸. Jedną z fundamentalnych przeszkód jest tutaj różnica w rozumieniu suwerenności – wszak w tradycyjnej myśli islamskiej suwerenem jest Allah, a nie lud, jak przyjęto w zachodnich demokracjach, i ta zasadnicza sprzeczność sprawia, że przeniesienie mechanizmów szury do europejskiego systemu politycznego wymagałaby głębokiej reinterpretacji teologicznej (co z kolei napotyka na opór w konserwatywnych środowiskach muzułmańskich). Kamali zwraca uwagę na elastyczność interpretacyjną szury, która nie posiada w tradycji islamskiej jednolitego i sformalizowanego kształtu normatywnego: w zależności od przyjętej wykładni może być pojmowana zarówno jako doradcze narzędzie symboliczne, jak i struktura o potencjale deliberacyjnym, zbliżona funkcjonalnie do demokratycznych form partycypacji obywatelskiej. Taka otwartość interpretacyjna sprawia, że szura może być postrzegana jako potencjalny pomost między islamską tradycją a zasadami obywatelskiego uczestnictwa we współczesnej Europie.

Niemniej niejednoznaczność utrudnia dostosowanie szury do europejskich systemów demokratycznych, które wymagają przejrzystości i jasno określonych procedur. Kolejną przeszkodą jest także hierarchiczność struktur politycznych: w tradycyjnych wspólnotach muzułmańskich szura na ogół funkcjonuje jako struktura li tylko opiniodawcza/konsultacyjna, bez realnej mocy decyzyjnej, podczas gdy w demokracjach zachodnich partycypacja obywatelska zakłada rzeczywisty wpływ na podejmowane decyzje. Uwzględniając ograniczoną inkluzyjność procesu konsultacyjnego (w szura uczestniczą głównie mężczyźni, co kłóci się z europejskimi standardami równości płci) oraz fakt, że jest ona moralnym obowiązkiem lidera, ale nie ma charakteru prawnie wiążącego,

³⁶ M. Kaczmarczyk, *Transnarodowość i obywatelskość. Dwa oblicza uczestnictwa migrantów w życiu publicznym*, [w:] A. Grzymała-Kazłowska, K. Dolińska (red.), *Imigranci w społeczeństwie obywatelskim*, Warszawa 2010, s. 66–67.

³⁷ A. Martusewicz-Pawlus, *Euroislam contra islamizm...*, s. 183 i n.

³⁸ M. H. Kamali, *The Concept of Shura in Islamic Law and Its Potential as a Democratic Mechanism*, «Islamic Studies» 1999, vol. 38, nr 2, s. 135–151.

szura stoi w ewidentnej sprzeczności z europejską tradycją prawnej regulacji procesów konsultacyjnych³⁹.

Słaba kompatybilność koncepcji szura dobrze ilustruje utopijny wymiar koncepcji euroislam, którą głosi Bassam Tibi i Tariq Ramadan, a która rozbudza nadzieje przede wszystkim europejskich liberałów. Zakłada ona otwarcie tradycji islamskiej na wartości charakterystyczne dla europejskiej kultury politycznej, w tym przede wszystkim akceptację zasady rozdziału religii od państwa, poszanowanie pluralizmu światopoglądowego oraz tolerancję wobec różnorodności społecznej i kulturowej. Warunkiem powodzenia tego projektu jest jednak nie tylko gotowość samych muzułmanów do reinterpretacji własnych wzorców normatywnych, lecz również zmiana postawy ze strony społeczeństw europejskich – poprzez odrzucenie postaw ekskluzywnych i otwarcie się na dialog z islamem jako równoprawnym uczestnikiem przestrzeni publicznej⁴⁰. Utopijny charakter tej propozycji wynika przede wszystkim z braku akceptacji zarówno ze strony większości społeczności muzułmańskiej, jak i przedstawicieli zachodniego mainstreamu. Sam Tibi bywa przez współwyznawców postrzegany jako odstępcą, a jego idee krytykowane jest jako wyraz podporządkowania zachodnim oczekiwaniom kulturowym, które nie znajdują szerszej legitymizacji ani wśród muzułmanów, ani w społeczeństwach europejskich. W efekcie euroislam pozostaje konstrukcją przede wszystkim teoretyczną z nikłą nadzieją na realizację w praktyce społecznej.

Formy i poziom aktywności obywatelskiej i politycznej młodych muzułmanów w Europie

W kontekście potencjalnego rozwoju euroislam kluczowe pytanie dotyczy tego, czy młodzi muzułmanie różnią się pod względem aktywizmu obywatelskiego od innych grup społecznych. O ile bowiem młodzi muzułmanie w Europie coraz częściej angażują się w życie obywatelskie, to jednak ich aktywizm przybiera różne formy w zależności od kraju, modelu integracyjnego oraz doświadczeń związanych z tożsamością i dyskryminacją. Z dostępnych badań wyłania się często ambiwalentny obraz poziomu aktywności politycznej młodych, europejskich wyznawców islamu: podczas gdy popularne narracje medialne i publicystyczne często przedstawiają tę grupę jako bierną, wyalieno-

³⁹ Tamże.

⁴⁰ R. Ślusarczyk, *Modele integracji muzułmanów w krajach Europy Zachodniej – między asymilacją a marginalizacją*, [w:] R. Ślusarczyk (red.), *Tożsamość i obywatelskość w warunkach wielokulturowości*, Kraków 2010, s. 55–59.

waną lub wręcz antagonistycznie nastawioną do instytucji demokratycznych, dane empiryczne ukazują bardziej zniuansowany stan rzeczy.

W szczególności badania przeprowadzone na zlecenie Parlamentu Europejskiego wskazują, że tylko około 30% spośród 15 milionów muzułmanów mieszkających w Unii Europejskiej w sposób aktywny uczestniczy w życiu religijnym i obywatelskim – a to właśnie w tej grupie koncentrują się działania polityczne, społeczne i tożsamościowe⁴¹. Choć może się to wydawać stosunkowo niskim wskaźnikiem, w rzeczywistości odpowiada on poziomowi uczestnictwa politycznego wśród innych grup młodzieży w Europie (w tym również tej nieimigranckiej pochodzenia). Co więcej, niektóre badania wskazują, że np. w Wielkiej Brytanii czy Niemczech młodzi muzułmanie wykazują wyższą frekwencję wyborczą niż ogólna populacja młodzieży – co jest szczególnie widoczne w wyborach lokalnych i do parlamentów krajowych, co (jak sugeruje Modood) może wynikać z ich silniejszej potrzeby reprezentacji politycznej i obrony swoich praw⁴².

Równocześnie dane jakościowe ujawniają, że młodzi muzułmanie nie ograniczają się do uczestnictwa w klasycznych formach aktywności politycznej, takich jak członkostwo w partiach czy udział w demonstracjach: coraz częściej angażują się oni w działania o charakterze obywatelskim, kulturowym i edukacyjnym, w tym organizowanie debat publicznych, kampanii antydyskryminacyjnych, projektów międzykulturowych czy warsztatów z zakresu edukacji obywatelskiej⁴³. Ponadto – jak dowodzi Lars Berger, polityczne i społeczne postawy młodych muzułmanów w Europie są silnie skorelowane z poziomem edukacji oraz typem przyjmowanej wykładni religijnej: czynniki takie jak dostęp do świeckiej edukacji, społeczna mobilność oraz kontakt z pluralistycznym przekazem religijnym istotnie zwiększają prawdopodobieństwo umiarkowanego zaangażowania politycznego i odrzucenia postaw ekstremistycznych⁴⁴.

Aktywność polityczna młodych muzułmanów przyjmuje różne formy w zależności od kraju, modelu integracyjnego oraz historii obecności islamu w danym społeczeństwie. W niektórych państwach skandynawskich i Niderlandach młodzi muzułmanie podejmują działalność ekspercką i medialną, której celem jest zmiana percepcji islamu w przestrzeni publicznej⁴⁵. W przeciwieństwie bowiem do innych grup młodzieży, aktywizm obywatelski

⁴¹ F. Dassetto, B. Maréchal, S. Ferrari, *Islam in the European Union...*, s. iii.

⁴² B. Franz, *Europe's Muslim Youth: Between Participation and Radicalization*, «Mediterranean Quarterly» 2007, vol. 18, nr 1, s. 111; T. Modood, *Multiculturalism...*, s. 134.

⁴³ M. Privot, *Młodzi europejscy muzułmanie...*, s. 32–33.

⁴⁴ L. Berger, *Local, National and Global Islam*, «West European Politics» 2016, vol. 39, nr 2, s. 210–212.

⁴⁵ A. Mohiuddin, *Muslims in Europe: Citizenship, Multiculturalism and Integration*, «Journal of Muslim Minority Affairs» 2017, vol. 37, nr 4, s. 395–398.

tej grupy często koncentruje się na kwestiach związanych z prawami mniejszości, przeciwdziałaniem islamofobii oraz walką z dyskryminacją. W wielu krajach Europy muzułmanie organizują też marsze i petycje przeciwko rasizmowi oraz ograniczeniom dotyczącym ich religii, np. zakazowi noszenia hidżabu we Francji⁴⁶.

Wspomniany aktywizm często realizuje się w ramach organizacji społecznych i religijnych, które pełnią funkcję pomostu między instytucjami *stricto* europejskimi a społecznościami muzułmańskimi. Procesy takie można zaobserwować na poziomie lokalnym i krajowym w wielu państwach UE: np. we Włoszech członkowie organizacji GMI (Giovani Musulmani d'Italia) aktywnie redefiniują pojęcie obywatelstwa, określając siebie mianem „obywateli włoskich wyznania muzułmańskiego”. Ich działalność łączy aspiracje religijne z uniwersalnymi wartościami obywatelskimi i służy budowaniu integracyjnej narracji tożsamościowej – w tym kontekście uczestnictwo w debatach publicznych i działania edukacyjne służą nie tylko wspólnocie muzułmańskiej, lecz również promocji wartości demokratycznych⁴⁷. Niektóre z nich operują także na poziomie transnarodowym, jak np. Federation des Organisations Islamiques en Europe (FIOE) czy Muslim Youth of Europe (MYE) a nawet unijnym, czego przykładem Forum of European Muslim Youth and Student Organisations (FEMYSO), które angażuje się w projekty edukacyjne i dialog międzykulturowy). Ponadto w krajach takich jak Holandia czy Szwecja organizacje muzułmańskiej młodzieży aktywnie współpracują z rządem w zakresie polityk integracyjnych i przeciwdziałania radykalizacji⁴⁸. Niemniej w porównaniu z aktywizmem młodzieży świeckiej czy chrześcijańskiej, organizacje muzułmańskie często napotykają na dodatkowe bariery, w szczególności związane z podejrzeniami o powiązania z radykalnym fundamentalizmem islamskim, nawet jeśli ich działalność koncentruje się na edukacji i integracji społecznej⁴⁹.

Warto też podkreślić, że poza ww. organizacjami młodzi muzułmanie europejscy coraz częściej wykorzystują media społecznościowe do organizowania kampanii społecznych i politycznych. Platformy takie jak Twitter, Facebook i Instagram stały się kluczowymi narzędziami mobilizacji, co było widoczne np. podczas kampanii przeciwko islamofobii po atakach terrorystycznych w Europie. Hasła takie jak #StopIslamophobia czy #MuslimsForPeace stały się przy tym wyrazem solidarności i narzędziem do walki z negatywnymi stereo-

⁴⁶ J. Bowen, *Why the French Don't Like Headscarves...*, s. 91.

⁴⁷ A. Frisina, *The Invention of Citizenship among Young Muslims in Italy*, [w:] J. Cesari, S. McLoughlin (red.), *European Muslims and the Secular State*, Aldershot 2006, s. 84.

⁴⁸ N. Göle, *Islam and Public Controversy in Europe...*, s. 231.

⁴⁹ FRA, *Discrimination Against Muslims in the EU...*, s. 28.

typami⁵⁰. Natomiast cechą odróżniającą aktywizm młodych muzułmanów od innych ruchów społecznych jest fakt, że zmuszeni są oni zmagać się z podwójnym wyzwaniem: z islamofobią, jak i próbami instrumentalizacji ich aktywizmu przez organizacje ekstremistyczne. W tym kontekście należy wskazać na występowanie zjawiska "podwójnej lojalności", gdzie młodzi muzułmanie są często zmuszeni udowadniać swoją przynależność do europejskiej wspólnoty, jednocześnie podkreślając swoją religijną tożsamość⁵¹.

Determinanty politycznej aktywności

Specyfika krystalizującej się, hybrydowej tożsamości europejskich wyznawców proroka Mahometa stanowi niewątpliwie interesujący przedmiot badań, który prowokuje kolejne pytanie, mianowicie: które dokładnie czynniki i w jaki sposób wpływają na ich zaangażowanie polityczne? Z dostępnych badań wynika, że determinanty obejmują zarówno aspekty strukturalne, takie jak dostęp do edukacji i rynku pracy, jak i czynniki społeczno-kulturowe, w tym oddziaływanie rodziny, organizacji religijnych oraz mediów społecznościowych. Również poziom akceptacji społecznej oraz polityki rządowej dotyczące integracji, jak się wydaje, w znacznym stopniu determinują poziom aktywizacji obywatelskiej analizowanej grupy.

Proces europeizacji islamu oraz aktywizacja politycznej młodych jego wyznawców napotyka na szereg wyzwań, wynikających zarówno z uprzedzeń społecznych, jak i napięć politycznych wokół roli tej religii (a *de facto* cywilizacji) w państwach europejskich. Jednocześnie istnieją czynniki sprzyjające integracji tej mniejszości, w tym rosnąca obecność muzułmanów w polityce oraz instytucjonalne mechanizmy wspierające ich aktywność społeczną. Analiza ww. czynników pozwala lepiej zrozumieć dynamikę procesów adaptacji islamu do warunków europejskich. Obecnie – jak wcześniej wspomniano – trudno dopatrywać się syntezy wartości islamskich z europejskimi normami politycznymi i społecznymi; również proces ich koegzystencji w Europie nie przebiega jednolicie; jego przebieg uwarunkowany jest bowiem licznymi czynnikami, w szczególności modelem polityki integracyjnej danego kraju.

Jak wskazuje Göle, w Niemczech i Holandii instytucjonalne uznanie islamu oraz edukacja religijna prowadzona przez państwo sprzyjają budowaniu zgodności między islamem a demokracją; natomiast w krajach takich jak Francja, gdzie islam jest postrzegany jako zagrożenie dla świeckiego charakteru pań-

⁵⁰ J. Cesari, *Islam and Citizenship...*, s. 142.

⁵¹ P. Mandaville, *Transnational Muslim Politics...*, s. 213.

stwa, proces ten przebiega z wyraźnym oporem⁵². Warto zatem odnieść się do kwestii instytucjonalnych, związanych z charakterem polityki migracyjnej (a ściślej mówiąc, integracyjnej) państw jako zasadniczej determinanty muzułmańsko-europejskiego aktywizmu politycznego.

Przyjmując za punkt wyjścia konstatację, że to właśnie polityka integracyjna danego państwa ma nierzadko decydujące znaczenie, można poczynić spostrzeżenie, że w krajach o bardziej otwartym modelu wielokulturowym, takich jak Wielka Brytania czy Szwecja, młodzi muzułmanie chętniej angażują się w życie polityczne, ponieważ państwo tworzy instytucjonalne mechanizmy wspierające ich uczestnictwo⁵³. Dla kontrastu w opartej na surowym modelu sekularnym Francji, młodzi muzułmanie często czują się wykluczeni z życia politycznego a restrykcyjne podejście państwa do symboli religijnych i islamu w przestrzeni publicznej sprawia, że część ww. populacji wykazuje postawy ambiwalentne (lub alienacyjne), co może przekładać się na niską frekwencję wyborczą i ograniczone formy uczestnictwa w życiu obywatelskim⁵⁴. W tym sensie przyjęty model integracyjny silnie rzutuje na proces europeizacji islamu i zaangażowania politycznego muzułmanów.

W podobny – dwoisty sposób prezentuje się również wpływ rodziny i środowiska społecznego na aktywność polityczną młodych muzułmanów: dzieci wychowane w rodzinach o wysokim poziomie zaangażowania społecznego i politycznego częściej uczestniczą w wyborach i angażują się w ruchy obywatelskie⁵⁵. Z drugiej jednak strony, odnotowywane są przypadki wskazujące, że rodzina może działać jako czynnik ograniczający: np. tradycyjne wartości kulturowe niektórych społeczności muzułmańskich mogą zniechęcać kobiety do aktywnego udziału w polityce. Niemniej w krajach takich jak Belgia czy Niemcy obserwuje się jednak pozytywne zmiany w tym zakresie – młode muzułmanki coraz częściej angażują się w działalność polityczną, co wydaje się potwierdzać daleko posuniętą przemianę postaw wewnątrz wspólnoty muzułmańskiej (ummy)⁵⁶.

Należy jednak podkreślić, że obecność przedstawicieli społeczności muzułmańskiej w strukturach władzy publicznej – zarówno na poziomie krajowym, jak i lokalnym a nawet ponadnarodowym (unijnym) – stanowi ważny element mobilizacji politycznej młodego pokolenia. Przykłady takie jak Sadiq Khan, pełniący urząd burmistrza Londynu, czy Khadija Arib, była przewodnicząca Tweede Kamer w Holandii, ukazują możliwość skutecznego uczestnictwa muzułmanów

⁵² N. Göle, *Islam and Public Controversy in Europe...*, s. 220.

⁵³ T. Modood, *Multiculturalism...*, s. 157.

⁵⁴ J. Bowen, *Why the French Don't Like Headscarves...*, s. 103.

⁵⁵ J. Laurence, J. Vaisse, *Integrating Islam...*, s. 132.

⁵⁶ N. Göle, *Islam and Public Controversy in Europe...*, s. 227.

w systemie demokratycznym bez konieczności porzucania własnej tożsamości kulturowo-religijnej. Tego rodzaju reprezentacja nie tylko przełamuje stereotypy i bariery społeczne, lecz także pełni funkcję modelu aspiracyjnego dla młodych muzułmanów, wzmacniając poczucie przynależności do wspólnoty politycznej.

Bariery i katalizatory europeizacji islamu oraz aktywności politycznej młodych muzułmanów

Jednym z najpoważniejszych wyzwań dla europeizacji muzułmanów w Europie jest niewątpliwie niechęć do tej grupy społecznej, niekiedy granicząca z islamofobią. Ta ostatnia zdefiniowana została m.in. przez Komisję Europejską jako „nieuzasadniona wrogość wobec islamu i osób identyfikujących się jako muzułmanie”⁵⁷. Badania agencji europejskich na ogół potwierdzają, że muzułmanie są jedną z grup mniejszościowych najczęściej doświadczających aktów dyskryminacji i przemocy werbalnej w Europie⁵⁸. W szczególności młodzi muzułmanie, którzy identyfikują się zarówno jako Europejczycy, jak i wyznawcy islamu, często napotykają na bariery w dostępie do rynku pracy i edukacji. Jak ilustrują statystyki Eurostatu, muzułmanie są na ogół nadreprezentowani w grupach o wysokim poziomie bezrobocia, zwłaszcza w krajach takich jak Francja, Belgia i Holandia⁵⁹.

Uprzedzenia wobec wspomnianej mniejszości nie ograniczają się bynajmniej do sfery społecznej: wiele partii politycznych, zwłaszcza zorientowanych prawicowo-populistyczne, przedstawia islam (oraz islamskich migrantów i uchodźców) jako zagrożenie dla europejskiej tożsamości i bezpieczeństwa: np. ruchy takie jak Pegida w Niemczech czy Rassemblement National we Francji konsekwentnie sprzeciwiają się jakimkolwiek formom instytucjonalnego uznania islamu w Europie, co prowadzi do ograniczenia przestrzeni dla dialogu międzykulturowego⁶⁰. Tym samym sekurytyzacja islamu, rozumiana jako traktowanie go w kategoriach zagrożenia dla porządku publicznego – przyczynia się do marginalizacji muzułmanów i pogłębia ich poczucie wykluczenia społecznego⁶¹.

Czynnikiem utrudniającym proces integracji i transformacji islamu w Europie jest w szczególności sposób jego prezentacji w mediach: dominujące

⁵⁷ *European Commission against Racism and Intolerance (ECRI), Annual Report, 2018*, s. 14.

⁵⁸ *FRA, Second European Union Minorities and Discrimination Survey, 2017*, s. 21.

⁵⁹ Eurostat, *Labour Market Integration of Migrants*, Luxembourg 2019, s. 34.

⁶⁰ O. Roy, *Globalized Islam...*, s. 182.

⁶¹ J. Cesari, *Islam and Citizenship...*, s. 10–11.

narracje medialne, utrwalające skojarzenia islamu z zagrożeniem, sprzyjają marginalizacji młodych muzułmanów i podważają ich zaufanie do instytucji publicznych⁶². Media i dyskurs publiczny niekiedy tworzą uproszczony obraz islamu jako zagrożenia, co „wpływa negatywnie na społeczny odbiór muzułmanów, utrwalając stereotypy, które obniżają zaufanie i wzmacniają mechanizmy wykluczenia”⁶³. Towarzyszą temu również napięcia wokół symboli religijnych – jednym z najbardziej kontrowersyjnych aspektów obecności islamu w Europie jest nieustająca debata na temat symboli religijnych w przestrzeni publicznej. W rezultacie Francja i Belgia, pomnie swojej świeckiej tradycji, wprowadziły restrykcyjne przepisy dotyczące noszenia chust islamskich i innych elementów stroju religijnego⁶⁴. Francuski zakaz noszenia hidżabu w szkołach publicznych obowiązuje od 2004 roku, a przyjęta w 2010 roku ustawa zakazująca zakrywania twarzy w miejscach publicznych potwierdziła restrykcyjne podejście w tej materii.

Uchwalone środki uderzyły przede wszystkim w kobiety noszące nikab i burkę, przy czym krytycy tych regulacji poniekąd słusznie wskazują, że przepisy te nie tylko ograniczają swobodę religijną muzułmanki ale także wzmacniają ich marginalizację w społeczeństwie⁶⁵. W szczególnej sytuacji znajdują się bowiem młode muzułmanki, których obecność w przestrzeni publicznej jest często kwestionowana z uwagi na widoczne oznaki tożsamości religijnej. Himmat wskazuje, że po 11 września 2001 r. kobiety noszące hidżab stały się częstym celem uprzedzeń i wykluczenia, co ogranicza ich uczestnictwo obywatelskie i wpływa na poczucie bezpieczeństwa⁶⁶.

Pomimo tego francuscy muzułmanie „często wykazują wysoki poziom aktywności obywatelskiej mimo wyraźnego poczucia marginalizacji kulturowej a ich zaangażowanie społeczne odbywa się niekiedy w opozycji do modelu laickiej republiki”⁶⁷. Podobne kontrowersje wywołuje kwestia budowy meczetów w Europie: w 2009 roku Szwajcaria przeprowadziła referendum, w którym większość głosujących opowiedziała się za zakazem wznoszenia

⁶² S. Himmat, *La responsabilité des musulmans en Europe. Engagement civique et participation citoyenne*, [w:] M. Privot (red.), *Les Musulmans et la citoyenneté en Europe*, Bruxelles 2004, s. 87.

⁶³ A. Mohiuddin, *Muslims in Europe: Citizenship, Multiculturalism and Integration*, «Journal of Muslim Minority Affairs» 2017, vol. 37, nr 4, s. 395–398.

⁶⁴ J. Bowen, *Why the French Don't Like Headscarves...*, s. 96.

⁶⁵ FRA, *Legal Aspects of Religious Symbols in the EU*, 2018, s. 22.

⁶⁶ S. Himmat, *La responsabilité des musulmans en Europe. Engagement civique et participation citoyenne*, [w:] M. Privot (red.), *Les Musulmans et la citoyenneté en Europe*, Bruxelles 2004, s. 88–89.

⁶⁷ N. Venel, *Transformacje obywatelskości i religijności wśród młodych francuskich muzułmanów*, [w:] K. Górak-Sosnowska, P. Kubicki, K. Pędziwiatr (red.), *Islam i obywatelskość w Europie*, Warszawa 2006, s. 181–183.

minaretów, co było pierwszym tego typu przypadkiem w Europie. Decyzja ta wywołała burzliwą debatę na temat granic wolności religijnej oraz stopnia, w jakim społeczeństwa europejskie są gotowe zaakceptować islam jako trwały element krajobrazu społecznego.

Islamofobia stanowi – jak się można domyślać – istotną barierę dla kształtowania się stabilnej tożsamości politycznej wśród młodych muzułmanów: stała obecność uprzedzeń i społecznych stereotypów osłabia poczucie przynależności i identyfikację z instytucjami demokratycznymi, co w niektórych przypadkach prowadzi do wycofania z życia publicznego lub dystansowania się wobec oficjalnych form partycypacji⁶⁸. Niemniej wpływ doświadczeń związanych z islamofobią i dyskryminacją na aktywność polityczną europejskiej młodzieży islamskiej pozostaje niejednoznaczny: mogą one działać zarówno jako bariera, jak i katalizator zaangażowania politycznego. Badania unijnych agencji dowodzą, że młodzi muzułmanie, którzy doświadczyli dyskryminacji na rynku pracy lub w edukacji, częściej angażują się w działalność organizacji walczących o prawa mniejszości⁶⁹. Jednak w niektórych przypadkach doświadczenie marginalizacji prowadzi do odwrotnego efektu – młodzi muzułmanie rezygnują z aktywności politycznej, uznając, że system nie oferuje im żadnych realnych możliwości wpływu na otaczającą ich rzeczywistość⁷⁰. Znamienne, że zjawisko to jest szczególnie widoczne wśród młodzieży zamieszkującej przedmieścia wielkich miast, gdzie problemy ekonomiczne i brak perspektyw prowadzą do wykształcenia postaw apolitycznych.

Mając powyższe na uwadze należy odnieść się również do czynników wpływających pozytywnie na aktywność polityczną opisywanej grupy społecznej. Rosnąca obecność muzułmanów w polityce europejskiej jest jednym z najważniejszych katalizatorów europeizacji islamu. Udział muzułmanów w systemach demokratycznych nie tylko zwiększa ich poczucie przynależności do społeczeństw europejskich, ale także przyczynia się do kształtowania bardziej inkluzywnej polityki wobec mniejszości religijnych. Jak wcześniej wspomniano, model polityki integracyjnej w doniosłym stopniu warunkuje aktywność polityczną młodych muzułmanów europejskich. Model francuski, oparty na asymilacji, różni się znacznie od brytyjskiego modelu multikulturalnego oraz niemieckiego podejścia, które dopiero od niedawna uznaje islam za religię krajową a odmienności te wpływają na efektywność europeizacji islamu⁷¹. W Niemczech model integracji oparty na współpracy państwa z organizacjami

⁶⁸ S. Himmat, *La responsabilité des musulmans...*, s. 86–87.

⁶⁹ FRA, *Discrimination Against Muslims in the EU...*, s. 31.

⁷⁰ O. Roy, *Globalized Islam...*, s. 181.

⁷¹ R. Zasuń, *Islam w Europie czy „europejski islam”? Wybrane aspekty obecności muzułmanów w Europie*, «Acta Politica Polonica» 2018, nr 1(43), s. 32–33.

islamskimi, takimi jak Zentralrat der Muslime in Deutschland (ZMD), pozwala na instytucjonalne uznanie islamu i jego obecność w sferze publicznej, m.in. poprzez organizację lekcji religii islamskiej w szkołach publicznych⁷².

W procesie promowania europeizacji i partycypacji politycznej muzułmanów istotną rolę odgrywają w szczególności organizacje islamskie, takie jak Federation of European Muslim Youth and Student Organisations (FEMYSO), które aktywnie uczestniczą w projektach edukacyjnych i społecznych, promując integrację muzułmanów w europejskich strukturach politycznych. Inicjatywy te koncentrują się na budowaniu przestrzeni do dialogu, zwalczaniu stereotypów i wspieraniu młodych muzułmanów w ich aspiracjach politycznych.

Pomimo licznych barier, wiele instytucji europejskich podejmuje działania mające na celu integrację muzułmanów i ich pełne uczestnictwo w życiu społecznym, np. Komisja Europejska od lat finansuje programy promujące dialog międzykulturowy, które obejmują także polityki skierowane do mniejszości muzułmańskich⁷³. Rola muzułmanów nie ogranicza się tylko do polityki krajowej – coraz więcej muzułmanów zajmuje stanowiska w instytucjach unijnych. Cecilia Malmström, była komisarz UE ds. migracji, współpracowała z przedstawicielami społeczności muzułmańskich nad strategią przeciwdziałania radykalizacji młodzieży⁷⁴. Również wspomniana już organizacja (FEMYSO) prowadzi kampanie na rzecz zwiększenia reprezentacji muzułmanów w polityce i unijnych strukturach decyzyjnych; działania te koncentrują się przeważnie na wspieraniu młodzieży w procesie integracji oraz eliminowaniu barier, które utrudniają muzułmanom dostęp do stanowisk politycznych i administracyjnych.

Warto podkreślić, że wśród młodych muzułmanów europejskich istotnym katalizatorem zaangażowania obywatelskiego jest potrzeba pozytywnej reprezentacji i przełamywania stereotypów. Jak zauważa Nadia Fadil, aktywna identyfikacja z islamem nie ogranicza się jedynie do sfery prywatnej, lecz służy również jako narzędzie politycznego zaangażowania i samoreprezentacji. W jej badaniach młodzi działacze określają swoją obecność w sferze publicznej jako rodzaj *da'wa*, a obywatelskie zaangażowanie postrzegają jako religijny obowiązek⁷⁵. Doświadczenie islamofobii, będącej formą systemowej dyskryminacji, odgrywa – jak wspomniano – dwojaką rolę: z jednej strony może prowadzić

⁷² N. Göle, *Islam and Public Controversy in Europe...*, s. 232.

⁷³ European Commission, *Social Inclusion and Integration Policies in the EU*, 2020, s. 19.

⁷⁴ European Commission, *Countering Radicalisation: Policy Approach*, 2019, s. 28.

⁷⁵ W klasycznym znaczeniu *da'wa* interpretowana jest jako głoszenie przesłania islamu niewierzącym (*da'wat al-kuffār*), a także umacnianie i odnowienie wiary u samych muzułmanów (*da'wat al-muslimīn*). *Da'wa* uznawana jest za misyjny obowiązek wspólnoty muzułmańskiej, mający służyć rozpowszechnianiu islamu poprzez nauczanie, przykład moralny i argumentację teologiczną. N. Fadil, *Managing Affect: The Ethical Self*,

do alienacji i apatii, z drugiej jednak stanowi istotny czynnik mobilizacyjny. Młodzi muzułmanie często reagują na społeczne wykluczenie poprzez wzmożone zaangażowanie w projekty budujące mosty międzykulturowe i promujące pozytywną tożsamość religijną: w tej perspektywie islamofobia nie tylko ogranicza, ale również prowokuje do twórczej odpowiedzi politycznej i społecznej⁷⁶.

Jednym z czynników wzmacniających partycypację młodych muzułmanów jest również zwiększająca się reprezentacja wyznawców Mahometa w polityce krajowej. W ostatnich latach odnotowano znaczący wzrost liczby muzułmanów pełniących funkcje publiczne w różnych państwach europejskich. Sadiq Khan, który w 2016 roku został pierwszym muzułmańskim burmistrzem Londynu, stał się symbolem integracji muzułmanów w życie polityczne Wielkiej Brytanii. Ten wywodzący się z rodziny pakistańskich imigrantów polityk w swojej kampanii wyborczej podkreślał znaczenie wielokulturowości i równości obywatelskiej, co sprawiło, że zdobył szerokie poparcie także poza społecznością muzułmańską. Podobne przykłady można znaleźć w innych krajach europejskich: np. Khadija Arib, wywodząca się z Maroka polityk Partii Pracy w Holandii, pełniła funkcję przewodniczącej Tweede Kamer, czyli niższej izby holenderskiego parlamentu, co także podkreśla rosnącą rolę muzułmanów w strukturach politycznych Europy⁷⁷.

Obecność muzułmanów w polityce przyczynia się do zwiększenia poziomu zaangażowania politycznego wśród młodzieży muzułmańskiej: w krajach, w których muzułmanie pełnią widoczne funkcje polityczne, młodzi muzułmanie są bardziej skłonni uczestniczyć w wyborach i angażować się w działalność obywatelską⁷⁸. Pozytywny wpływ reprezentacji na zaangażowanie polityczne młodych muzułmanów wynika z kilku czynników. Pierwszym z nich jest budowanie poczucia reprezentacji – młodzi muzułmanie nabierają przekonania, że osoby o podobnym pochodzeniu kulturowym mogą odnieść sukces polityczny, co zwiększa ich motywację do angażowania się w życie publiczne. Kolejnym jest przełamywanie stereotypów poprzez wskazanie, że politycy muzułmańskiego pochodzenia mogą kształtować bardziej zrównoważoną narrację o islamie w Europie, znacząco wpływając na postawy społeczne wobec muzułmanów⁷⁹. Po trzecie: udział innych muzułmanów w polityce krajowej prowadzi do zwiększenia partycypacji wyborczej, gdyż obecność muzułmanów na listach

Asymmetrical Interdependencies and the Politics of the Veil, [w:] J. Cesari, S. McLoughlin (red.), *European Muslims and the Secular State*, Aldershot 2006, s. 76.

⁷⁶ S. Himmat, *La responsabilité des musulmans...*, s. 86–87.

⁷⁷ J. Laurence, J. Vaisse, *Integrating Islam...*, s. 129.

⁷⁸ Pew Research Center, *Muslims in Europe: Integration and Identity*, 2017, s. 33.

⁷⁹ N. Göle, *Islam and Public Controversy in Europe...*, s. 235.

wyborczych sprawia, że społeczność ta bardziej identyfikuje się z procesami demokratycznymi i częściej uczestniczy w procesie wyborczym⁸⁰.

Oczywiście – pomimo rosnącej obecności muzułmanów w polityce krajowej – ich aktywność nadal napotyka na liczne bariery. W wielu państwach europejskich partie prawicowe otwarcie sprzeciwiają się większej reprezentacji muzułmanów, argumentując wprost, że islam jest immanentnie sprzeczny z wartościami zachodnimi⁸¹. W tym kontekście dodatkowym wyzwaniem jest konieczność zmierzenia się z podwójną presją: z jednej strony oczekuje się od polityków muzułmańskich lojalności wobec państw europejskich, z drugiej zaś są oni nierzadko krytykowani przez część własnej społeczności za zbyt daleko posuniętą asymilację i porzucenie wartości islamskich. W rezultacie młodzi muzułmanie często funkcjonują w stanie „podwójnej lojalności” – są obywatelami swoich krajów, ale lojalność religijna nie zawsze pozwala im w pełni zaakceptować sekularny model społeczeństwa. Mimo wspomnianych wyzwań, wzrost roli muzułmanów w polityce europejskiej niewątpliwie stanowi istotny krok w procesie europeizacji islamu. Ich aktywność polityczna nie tylko ułatwia integrację, ale także zmienia percepcję islamu w Europie, nadając mu wymiar aktywnego uczestnictwa w kształtowaniu demokracji.

Konkluzje

Analiza procesów europeizacji islamu i ich wpływu na kulturę polityczną młodych muzułmanów w państwach Unii Europejskiej prowadzi do kilku istotnych konkluzji, które potwierdzają robocze hipotezy oraz rozbudowują ich interpretację o wymiar porównawczy i praktyczno-polityczny. Zebrane dane empiryczne wyraźnie wskazują na zróżnicowanie form uczestnictwa obywatelskiego młodych muzułmanów, które są ściśle powiązane z obowiązującym w danym państwie modelem polityki integracyjnej. Modele inkluzyjne (np. brytyjski czy szwedzki) stwarzają warunki sprzyjające budowaniu podmiotowej obecności muzułmanów w sferze publicznej, natomiast modele laicko-asymilacyjne (np. francuski) częściej prowadzą do napięć tożsamościowych i defensywnej partycypacji. Różnice te uwidaczniają się zarówno na poziomie wskaźników uczestnictwa, jak i jakościowej analizy form reprezentacji i sposobów artikulacji interesów politycznych.

Po drugie, koncepcje euroislam i tożsamości hybrydowej znajdują potwierdzenie w narracjach i postawach młodych muzułmanów, którzy często

⁸⁰ T. Modood, *Multicultural Politics: Racism, Ethnicity and Muslims in Britain*, Edinburgh University Press 2005.

⁸¹ O. Roy, *Globalized Islam...*, s. 185.

łączą przywiązanie do religijnego dziedzictwa z akceptacją norm demokracji konstytucyjnej, pluralizmu i praw człowieka. Europeizacja islamu nie jest dla nich procesem rezygnacji z tożsamości religijnej, lecz raczej próbą jej redefinicji w kontekście instytucjonalnym i obywatelskim, co prowadzi do powstania form uczestnictwa opartych na reinterpretacji zobowiązań religijnych jako zobowiązań społecznych i obywatelskich. Tożsamość religijna nie wyklucza zatem przynależności politycznej, lecz może stanowić jej źródło legitymizacji.

Po trzecie, badania potwierdzają, że istotnym czynnikiem wzmacniającym zaangażowanie polityczne jest reprezentacja symboliczna i realna obecność muzułmanów w strukturach władzy. Przykłady udanej kariery politycznej muzułmanów na poziomie krajowym i lokalnym pełnią funkcję modelu aspiracyjnego, wzmacniającego identyfikację ze wspólnotą polityczną oraz przełamującego stereotypy reprodukowane w mediach i debacie publicznej. W kontekście braku systemowego wsparcia reprezentacji, znaczenie takich jednostkowych przypadków zyskuje dodatkowy wymiar normatywny.

Po czwarte, przeszkodą w procesie europeizacji islamu pozostają dyskryminacja i islamofobia a także polityczna sekurytyzacja obecności muzułmanów, zwłaszcza w narracjach populistycznych ugrupowań. Negatywnie rzutuje to na zaufanie młodych muzułmanów do instytucji państwowych i osłabia ich gotowość do uczestnictwa w formalnych strukturach partycypacyjnych. Brak przeciwdziałania tym mechanizmom grozi utrwaleniem podziału na obywatelstwo formalne i obywatelstwo faktyczne.

W konsekwencji należy uznać, że kultura polityczna młodych muzułmanów w Europie stanowi dynamiczne pole przetwarzania napięcia między wymogami nowoczesnego obywatelstwa a pragnieniem zachowania integralności tożsamości religijnej. Przyszłe badania powinny skupić się na przemianach tych strategii w kontekście polityk tożsamości, ewolucji instytucji demokratycznych oraz realnych mechanizmów realizacji równości szans w warunkach rosnącego pluralizmu kulturowego państw UE.

Bibliografia

- Almond G. A., Verba S., *The Civic Culture. Political Attitudes and Democracy in Five Nations*, Princeton 1963.
- An-Na'im Abdullahi A., *Islam and the Secular State. Negotiating the Future of Shari'a*, Cambridge 2008.
- Berger L., *Local, National and Global Islam*, «West European Politics» 2016, vol. 39, nr 2.
- Bowen J., *Why the French Don't Like Headscarves. Islam, the State, and Public Space*, Princeton 2007.
- Cesari J., *Islam and Citizenship*, [w:] T. Modood, J. Cesari (red.), *Muslims in the West After 9/11. Religion, Politics and Law*, London 2004.

- Dassetto F., Maréchal B., Ferrari S., *Islam in the European Union: What's at stake in the future?*, Brussels 2007.
- Fadil N., *Managing Affect: The Ethical Self, Asymmetrical Interdependencies and the Politics of the Veil*, [w:] J. Cesari, S. McLoughlin (red.), *European Muslims and the Secular State*, Aldershot 2006.
- Franz B., *Europe's Muslim Youth: Between Participation and Radicalization*, «Mediterranean Quarterly» 2007, vol. 18, nr 1.
- Frisina A., *The Invention of Citizenship among Young Muslims in Italy*, [w:] J. Cesari, S. McLoughlin (red.), *European Muslims and the Secular State*, Aldershot 2006.
- Göle N., *Islam and Public Controversy in Europe*, London 2017.
- Himmat S., *La responsabilité des musulmans en Europe. Engagement civique et participation citoyenne*, [w:] M. Privot (red.), *Les Musulmans et la citoyenneté en Europe*, Bruxelles 2004.
- Inglehart R., *Modernization and Postmodernization: Cultural, Economic, and Political Change in 43 Societies*, Princeton University Press 1997.
- Jonker G., Amiraux V. (red.), *Politics of Visibility: Young Muslims in European Public Spaces*, Bielefeld 2006.
- Kaczmarczyk M., *Transnarodowość i obywatelskość. Dwa oblicza uczestnictwa migrantów w życiu publicznym*, [w:] A. Grzymała-Kazłowska, K. Dolińska (red.), *Imigranci w społeczeństwie obywatelskim*, Warszawa 2010.
- Kamali Mohammad H., *The Concept of Shura in Islamic Law and Its Potential as a Democratic Mechanism*, «Islamic Studies» 1999, vol. 38, nr 2.
- Kepel G., *Jihad. The Trail of Political Islam*, London 2002.
- Kościelniak K., *Dlaczego warto zajmować się islamem?*, [w:] K. Kościelniak (red.), *Islam. Religia i kultura*, Kraków 2011.
- Laurence J., Vaisse J., *Integrating Islam. Political and Religious Challenges in Contemporary France*, Washington D.C. 2006.
- Mandaville P., *Transnational Muslim Politics. Reimagining the Umma*, London 2001.
- Martusewicz-Pawlus A., *Euroislam contra islamizm. Drogi i bezdroża bezpieczeństwa obywateli Unii Europejskiej*, Warszawa 2020.
- Modood T., *Multiculturalism*, Cambridge 2007.
- Mohiuddin A., *Muslims in Europe: Citizenship, Multiculturalism and Integration*, «Journal of Muslim Minority Affairs» 2017, vol. 37, nr 4.
- Muqtedar Khan Mohammed A., *Shura and Democracy: A Comparative Analysis*, «American Journal of Islamic Social Sciences» 1999, vol. 16, nr 2.
- Privot M., *Młodzi europejscy muzułmanie o obywatelskości*, [w:] K. Górak-Sosnowska, P. Kubicki, K. Pędziwiatr (red.), *Islam i obywatelskość w Europie*, Warszawa 2006.
- Roy O., *Globalized Islam. The Search for a New Ummah*, New York 2004.
- Ślusarczyk R., *Modele integracji muzułmanów w krajach Europy Zachodniej – między asymilacją a marginalizacją*, [w:] R. Ślusarczyk (red.), *Tożsamość i obywatelskość w warunkach wielokulturowości*, Kraków 2010.
- Tibi B., *Euro-Islam. Die Lösung eines Zivilisationskonfliktes*, Darmstadt 2009.
- Venel N., *Transformacje obywatelskości i religijności wśród młodych francuskich muzułmanów*, [w:] K. Górak-Sosnowska, P. Kubicki, K. Pędziwiatr (red.), *Islam i obywatelskość w Europie*, Warszawa 2006.
- Zasuń R., *Islam w Europie czy „europejski islam”? Wybrane aspekty obecności muzułmanów w Europie*, «Acta Politica Polonica» 2018, nr 1(43).